

PETŐ MÁRIA

Tabáni török emlékek

A Duna jobb partján elterülő völgyben, ahol a Gellért-hegy, a Nap-hegy és a Vár-hegy magaslatai nyújtanak védelmet, az egykor szeszélyes vízjárású Ördögárok mentén, a természetes dunai átkelőhely közelében már az őskor időszakában megtelepedett az ember. A régészeti leletek tanúsága szerint az újkőkortól – i.e. IV. évezred – folyamatosan lakott volt a terület. A régi korok emberének megélhetésére a kedvező földrajzi adottságok kínáltak lehetőséget, mint a közeli hegyek akkor még gazdag vadállománya, a halban bővelkedő Duna, a fazekasmesterséghez szükséges jó minőségű agyaglelőhelyek és a szabadon feltörő 40–60 Celsius-fokú forrásvizek.

A terület központi fekvésénél fogva, s Buda várának közelsége miatt a magyar történelem országos eseményeinek részesévé vált. Több ízben szenvedett az átvonuló, ellenséges hadak támadásaitól. 1242-ben tatár csapatok keltek át a befagyott Dunán és felégették a települést. A korai középkorban Kispesztnek nevezték a szemközti nagyobbik Pest ellenében, ez a megjelölés legkorábban egy 1281-ben kelt oklevélben tűnik fel; a Képes Krónikában Kelenföld néven említik, mely szó később a német telepesek nyelvén Krenfeldre módosult. Evlia Cselebi török világutazó, aki az 1600-as években Budán tartózkodott Debbaghane-nek, azaz tí-mártelepnek mondja, a szó az itteni lakosság foglalkozására utal. Ez később a délvidékről betelepült rácok nyelvén Tabahan-ra, majd Tabánra módosult. Ez utóbbi szó a török nyelvben talpat jelent, hegyaljai településként is értelmezhető.

A törökök 1526-ban jelentek meg először Budán, a váralji kis révtelepülést felgyújtották, majd elvonultak. A következő 15 év az ország és Bu-

da várának zűrzavaros, nehéz időszak volt. 1541. augusztus 29-én, a mohácsi csata évfordulóján Buda vára török kézre került és 145 évre az új oszmán-török tartomány, a budai vilayet székhelye lett. A törökökkel egy másfajta kultúra és idegen vallás, az iszlám jelent meg Pest-Buda és a tabáni révtelepülés életében. Lakossága mindig is kevert volt – egymás mellett éltek itt németajkúak, magyarok, eltörökösödött bosnyákok, akiket a magyarok rácoknak neveztek, macedónok, szerbek, zsidók és cigányok. A lakosság főleg kézműiparral, bőrkikészítéssel, fazekassággal, kereskedelemmel foglalkozott. Evlia Cselebi így jellemezte a városrészt: ...*a Duna partján, Buda völgyében, egy tágas síkon álló, virágzó külváros... tíz imaháza, három kolostora, négy elemi iskolája, három fogadója, száz tízmárboltja, három melegfürdője van.*

A török korszak idejéből való leglátványosabb és máig is fennálló alkotások a tabáni gyógyvizekhez épített fürdők, az ilidzsák. Mivel a muszlim vallás törvényei előírják a napi ötszöri imádkozást, melyet csak folyóvízben való mosakodás után lehet elvégezni, ezért Tabán e természetadta kincseire a törökök nagy gondot fordítottak. A középkori, szegényes fürdőházakat a törökök ízlésüknek megfelelően és mondhatni, keleti kényelemnek megfelelően átépítették. Evlia Cselebi a következő, dicsérő szavakkal emlékezett meg Buda városáról és a tabáni – más néven alhévízi fürdőkről: *Hálát adtam Allahnak, hogy Buda várát láthattam és imádkozhattam érte, hogy szándékom és kívánságom szerint megnézhettem azt. Harmincöt évi utazásom alatt ilyen magas várat még nem láttam – majd így folytatja – E városnak gőzfürdőre – hamam – szüksége nincs, mert sok hévize van... A Jesli direkli ilidzse Debbág-kháne külvárosban van a Duna partján, nyolc boltíve fölött magas, kerek kupola van, cseréppel fedett lévén, benne vízmedence van, amelynek kerülete kétszáz lépés. Nagyon tiszta, s a vízmedencébe öt fokozatú, széles lépcsőkön kell lemenni. Mindenki a természetének megfelelő fokozaton vesz fürdőt. Akik úsznak, azok a kedvük szerint merülnek le. A nyolc boltív alatt nyolc hánefi medence van, tiszta fürdőszolgák vannak benne, akik szívesek és értelmeseek. Ennek a vize mérsékelt, természete erős. Kupolájának négy sarkát deszkaszindely fedi. Egy zöld oszlópa van, ezért nevezik zöldoszloposnak. A 17. századi leírás a mai Rudas fürdő elődjére vonatkozik, építtetője Szokollu Musztafa pasa volt*

A másik tabáni fürdőt Evlia a következőképpen írta le: *Debbág-kháne ilidzse – a város területén belül ólomtetejű, díszes fürdő. Ennek vize is mérsékelt. Vize kénes lévén, szétvágott kénnek szagával bír. Az aranymű-*

vesek palackokkal visznek ebből a vízből, s fényesítési munkáknál használják. Az én ujjamon is volt egy gyűrű, amelynek smaragdja világos írással rá volt vésvé Szejjáh-i álem Evlia azaz világjáró Evlia, ezzel a gyűrűmmel bementem ebbe debbágh-khánei fürdőbe, s mikor kijöttem a gyűrűm, mely tiszta ezüsből volt, tiszta aranszint vett fel... egy évig a gyűrűmnek a színe nem változott meg. Ide reggel a férfiak s ebéd idejétől éjfélig az asszonyok mennek és mosakodnak. Számos külön rekeszű, nyolc medencéjű fürdő ez. Aki köténnyel és törülközővel megy be, tisztán kijöhet s egy fillért sem fizet. Ha törülköző, vagy gypjútakaró szükséges valakinek, egy akcsét fizet. Más fürdőkben is így van. Különös tulajdonsága, hogy a fürdő vize olyan, mint az ecet, a búza levesben van ilyen íz. Ennek forrásából alul valami iszap marad, ezt az iszapot az asszonyok nőiségük helyére kenik. Ez egyetlen egy szórszálat sem hagy meg, hanem azt leviszi.

A tabáni fürdők felújítása, rekonstrukciója manapság elkezdődött, szerencsére a munkálatoknál a Budapesti Történeti Múzeum régészei jelen vannak. Az itt folytatott ásatási munkálatok bizonyára még több adatot szolgáltatnak e két híres törökkori fürdő történetéhez.

A tabáni fürdőket a hazánkban járt külföldi utazók, követek szinte kivétel nélkül felkeresték. Egy lelkes, 17. századi költő, Mehmed Ibn Abdül Aziz elragadtatással dicséri a budai fürdőket:

*Szebb vagy Buda Vár, mint maga Isztambul
Tündér szépséged nem kullog mögötte hátul
És fürdőid, önékik sehol sincs mása*

*Brussza hévize – pocsolja őhozzája
S mikor medencéjébe gyűlik a város lánya
E fürdő s e föld – mennyeknek országa.*

A versben szereplő törökországi Brussza – mai nevén Bursa – világ-hírű fürdőit a rómaiak építették ki. Olyannyira híresek voltak, hogy ifj. Plinius, Bythinia helytartója levélben fordult a római császárhoz, Traianushoz, hogy gondoskodjék felújításukról. A török fürdőkben megőrződtek a római és a bizánci hagyományok, ezért is különösen értékes számunkra Mehmed elismerő szavai.

A hazánkban járt külföldi követek, utazók szinte kivétel nélkül felkeresték a híres budai fürdőket, élményeikről naplókat, leveleket, jelentéseket

írtak, beszámolóik igen érdekes megfigyeléseket tartalmaznak a budai fürdőskultúráról. Lichtensteini Henrik, aki 1584-ben járt Budán egy isztambuli követséggel, templomhoz hasonlítja Musztafa pasa fürdőjét márvány medencéit, a hideg és meleg vizet öntő kutacskákat.

Báró Vratiszláv Vencel 1591-ben ezeket jegyezte fel útinaplójába: *Míg a követek a pasánál időztek, mi a török fürdőket néztük meg, sőt meg is fürödtünk bennük. A fürdők közel voltak ahhoz a helyhez, ahol hajóinkat kikötöttük. Vizük olyan forró, hogy az emberi test alig állhatja. Gyógyító hatásukat a törökök igen nagyra becsülik, ezért tisztántartásukra is sok gondot fordítanak. A fürdővendégek a szolgálatokért és kényelmükért bizonyos összeget fizetnek. A fürdőszobák előtt tornác húzódik végig, ahol padok sorakoznak. Itt őrzik a vendégek ruháit. A tornác közepéről széles márványlépcső vezet le az alsó fürdőhelyiségbe, amelynek belseje kerek kápolnához hasonlít, és színes márvánnyal van kirakva. A medence kerülete 43 lépés, mélysége pedig annyi, hogy egy középhetmetű embernek nyakáig ér a víz. Ha azonban valaki nem akar a mélyebb vízbe menni, leülhet a márványpadokra vagy lépcsőkre. Három ilyen lépcsősor van: az elsőn állig ér a víz, a másodikon derékig, a harmadikon pedig csak térdig ér. Aki azonban úszni akar, azt is megteheti.*

A hódoltság kori feljegyzések között igen figyelemre méltó Aasik Mohamed írása: *Magyarországban Buda városában több helyen vannak fürdők. Az egyik a Gürz Elias – azaz a Gellért-hegy – mellett és pesti fürdő néven ismeretes. Vize különböző rosszindulatú betegségek esetén gyógyító hatású és olyan rendkívül forró, hogy a tojás megfől benne. Ennek a fürdőnek a forrása fölött van egy kupolával ellátott helyiség a ruhák számára és egy ugyancsak kupolával ellátott fürdőterem. Ennek közepében egy nagy medence és körös-körül hat fürdőfülke van elhelyezve, ez utóbbiakban csapokból szünet nélkül folyik a víz. A feljegyzés a Rudas fürdőre vonatkozik.*

Marsigli, bolognai hadmérnök, aki részt vett a budavári harcokban leírta és lerajzolta a budai fürdőket, ezek az adatok az 1726-ban megjelent Danubius-Pannonico Mysicus könyvében megtalálhatók. Ezenkívül még feljegyezte a törökök szokásait, gondozott szőlő és gyümölcsös kertjeiket, világi és vallásos építményeiket.

Edward Brown orvos, aki 1668 és 1673 között az Angol Királyi Orvosi Társaság megbízásából utazott Európa számos országában a következőket jegyezte fel: *vannak még Budán szép mecsetek és karavánsze-*

rájuk, valamint kiválóan pompás hatású fürdők. Nyolc fürdőt figyeltem meg és egyesekben meg is fürödtem ... a budai természetes meleg fürdőket Európa legnemesebb fürdőinek kell tartani, nem csupán tekintélyes terjedelmük miatt, hanem pompás fürdőépületeik miatt is. Ott, Budán nyolc fürdő van, amelyekről budai tartózkodásom alatt jó alkalmam volt híreket szerezni, ugyanis az említett nyolc fürdő közül három a várostól keleti és délkeleti irányban fekszik, a Konstantinápoly felé vezető út mentén... a harmadik fürdőt zöld oszlopos fürdőnek nevezik – ez a Rudas fürdő, amely azonban ez idő szerint vörös színű oszloppal bírt Brown szerint.

A fürdőépület falán ma is tábla hirdeti az építető Szokollu Musztafa pasa nevét, aki 1566–78 között képviselte Budán a szultánt. Megérdemli, hogy röviden emlékezzünk itteni ténykedésére, hivatali ideje alatt többet tett, mint az összes budai pasák együttvéve. Már korábban is elnyerte a magyarok rokonszenvét, amikor a szigetvári csatában elesett Zrínyi Miklós holttestét tisztességgel eltemette. A budai Várban dzsámit építtetett, mellé iskolát is alapított és maga gondoskodott a mesterek fizetéséről. Támogatta a kereskedelmet, az olasz marhakereskedőket, akik gyakran megfordultak Budán, lovassággal kísértette a tengerpartig. Saját maga is gazdálkodott, levelében emlegette budai és pesti kertjeit; ő emelte az utazók kényelmére a Rudas fürdő melletti karavánszerájt, a Pesttel való összeköttetés biztosítására hajóhidat építtetett 70 dobos hajóra. Ezeket bár az ostromok alkalmából többször is átszakították és felgyújtották, mindig újjáépítették. Szintén neki köszönhető a Tabánban, a mai Szt. Katalin plébánia helyén Abu Bekr tiszteletére egy dzsámi építése, melynek kivitelezője a híres török építész Khodzsa Mimár Szinán volt. A város e jötevője szomorú véget ért, 1578-ban III. Murád szultán parancsára selyemzsinórral megfojtották.

Hogy miből élt Tabán egyszerű lakossága, arra is utalnak leletek. Az 1934–1935-ben az Ördögárok mentén végzett ásatások szolgáltatottak erre adatokat. A feltárások során előkerült vermek nagyszámú kerámia anyaga, a fazekasság és a kereskedelem fontosságára utal. Az 51. sz. gödörből törökös stílusú mázas edények, korsók, tálak kerültek elő, de a legújabb kutatások ezekről kimutatták, hogy nem törökországi készítmények, hanem a délvidékről származó rácok hagyatéka, akik már a 13. századtól török fennhatóság alatt éltek, s innen települtek át a Tabán területére. A tabáni lakosság fontos megélhetési forrása volt a kereskedelem, kézműipar és a halászat mellett a szőlőművelés. Evlia Cselebi a sző-

lőskertek számát hétezerre becsülte, ezeket a Nap-hegy oldalába és a Gellért-hegyre telepítették. Az itteni, részegítő hatású fehérbort *ketközia* néven említette.

Noha a Gellért-hegy már kívül esik a Tabán területén, de a földrajzi közelség gyakran összekapcsolta történelmüket is. A törökkorban nemcsak a Gellért-hegy alatti hévizek és a szőlőskertek, hanem a hegy csúcsán fenyegetően emelkedő török erőd, ha másként nem is, de lélektani hatást gyakorolhatott a völgyi település lakóinak életére. Az erődöt 1598-ban építették a törökök, Evlia Cselebi szerint az alábbi módon: *Az ég csúcáig felnyúló magas szikla fölött a négy tájék őrzésére és őrházul való alkalmazás végett, belülről kőépítkezésű, kívülről pedig tisztán palánszerű szép és szilárd építmény ez, nyolcszáz lépés kerületű erős vár, de azért kicsiny. Déli oldalra nyíló egy kapuja, külön parancsnoka, száz fegyveres katonája, tíz deszkatetejű faháza, tíz sáhi ágyúja, egy dzsámija, egy magtára, elegendő mennyiségű hadikészlete és szolgálja s két ciszternája van... a szikláról az egész budai és pesti síkság, Óbuda és a Királyszőlők lábunk alatt látszanak.* Evlia úgy tudta, hogy Gürz Elias itt szenvedett vértanú halált, ezért ide temették, róla nevezték el a törökök a hegyet. Hans Wild 1605-ben itt járt utazó feljegyzése más megvilágításba helyezi az építményt: *Buda alatt egy magas sziklahegy tetején emelkedő erőd igen szilárd. Húsz ágyúcső mered le onnan. A törökök az erőd kapujának csúcsára harminc keresztény koponyáját aggatták a keresztény lakosság csúfságára.*

A törökök, akik kiváló kertészek voltak, a Gellért-hegyre fügefákat telepítettek, melyek még ma is hozzák termésüket. Lehetséges, hogy az ottani mandulafák is nekik köszönhetően kerültek ide.

A török uralom végeztével a tabáni település és a világhírű fürdők állapota annyira leromlott, hogy ezután a 18. századi utazók már csak nosztalgiával emlegetik egykori pompájukat és kényelmüket.

Az 1780-ban Magyarországra látogatott firenzei utazó, Domenico Sestini, megelőzőleg éveket töltött Konstantinápolyban és beutazta az akkori török birodalom nagy részét. A budai, alhévízi fürdőkről a következő kritikát közölte: *Miután tegnap kérdezősködtem és megtudakoltam hol van az a hely, ahol a megmaradt budai fürdők fekszenek, ma reggel korán fürödni indultam, annál is inkább, mivel Konstantinápolyban és Törökország más részein hozzászoktam az egészség és a test tisztántartására annyira szükséges török fürdők használatához. Ezek a fürdők a város szélén helyezkednek el, a Gellérthegy közelében ...öt für-*

dő van, török épületek, azaz abban az időben készültek, amikor a törökök voltak Buda urai. Kettőt láttam belőlük, köztük azt amelyiket Rácnak mondanak. A víz mindezekben a fürdőkben hévíz, a Gellért-nek nevezett hegyből fakad és vastartalmú, de nem annyira meleg, egyébként ivásra alkalmas, noha egy kissé undorító, olyan, mint a bűdös keménytojás, üledéket hagy maga után, mely a kénből, mint alkotó részéből származik. Keresztény módra fürödni kevésbé hasznos és semmit sem ér, az a kényelem, mely megvan a török fürdőkben, itt nem lelhető fel... valójában egy becsmérő könyvet lehetne készíteni az annyira rosszul fenntartott fürdőkről. Miért nem akarjuk utánozni a törököket, akiket mestereinknek kell tekintenünk a fürdők használata és a fürdés tekintetében...

A szerző lesújtó véleménye mellett a továbbiakban egy konstantinápolyi fürdő bemutatását adja, ugyan ez nem világos, hogy a budai ildzsákat miért egy hamam-mal, azaz gőzfürdővel hasonlítja össze. Néhány évtized múltán Beudant, francia utazó is hasonló véleményen volt: Ezek a fürdők úgy látszik sokat veszítettek régi hírnevükből és úgy tűnik nekem, hogy manapság kevésbé látogatottak. Az az igazság, hogy nem lenne haszontalan Pest-Buda lakóinak, ha a továbbiakban kilépnének megszokott otthonaikból és egészségük érdekében ők maguk is használnák a fürdőket. A 19. századtól egyre több figyelmet szenteltek a fürdők felújítására, ennek eredményeként Budapest 1934-ben nyerte el a fürdőváros megtisztelő címét. A még megmaradt török emlékek védelméről, a műemléki törvény értelmében hozzáértő szakemberek gondoskodnak.

Irodalom

Budapest Enciklopédia Corvina Kiadó, Budapest, 1970.

Gerelyes Ibolya: Adatok a tabáni török díszkerámia keletkezéséhez és etnikai hátteréhez Folia Arch. XXXVI. 1985. 223–246.

Gerő Győző: Buda török műemlékei Képzőművészeti Alap, Műemlékeink sorozat, Budapest, 1957.

Gerő Győző: Az oszmán török építészet magyarországi emlékei, dzsámik, türbék, fürdők Művészettörténeti füzetek 12. Budapest, 1980.

Liber Endre: Budapest fürdőváros kialakulása Statisztikai Közlemények 74. Budapest, 1934.

Nagy Lajos: Tabán a régészeti ásatások világában Tanulmányok Budapest múltjából IV. Budapest, 1936. 1–11., 15. kép

Pető Mária: A Gellérthegy Gemini Kiadó Budapest, 1997.